International Journal of Multidisciplinary Educational Research
ISSN:2277-7881(Print); Impact Factor :9.014(2025); IC Value:5.16; ISI Value:2.286
PEER REVIEWED AND REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL
(Fulfilled Suggests Parametres of UGC by IJMER)
Volume:14, Issue:9(1), September, 2025
Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A
Article Received: Reviewed : Accepted
Publisher: Sucharitha Publication, India
Online Copy of Article Publication Available : www.ijmer.in

Cover Page

पाञ्चरात्रागमे व्यूहविचारः

यस् .गोपालकृष्णः
शोधच्छात्रःआगमविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
तिरुपतिः

अनादि - अविच्छिन्नगुरुशिष्यपरंपरागतः आगमः। वंशपारंपर्यक्रमागतशास्त्रसंदर्भ एव आगमः। भगवतः सगुणाराधनसाकारमूर्तिकल्पनसर्वस्व एव आगमः।आन्तरवरिवस्यां बाह्यवरिवस्यां च संसाधयितुम् आगमोक्त अर्चनमेव सर्वेषां प्रधानसोपानभूतं भवतीति वक्तुं नैवातिशयः।

स्वेष्टदेवतां मनसि संस्थाप्य तस्य गुणवैभवादीन् संस्मरन् भक्तः तादात्म्यं संसाध्य आगमोक्त अर्चनद्वारैव आनन्दमनुभवति।

स च आगामः देवता प्राधान्येन विष्णु - शैव - शाक्त - गाणापत्य - सौरादिभेदेन नैकविधः। विष्णु एव परदैव इति निश्चित्य विष्ण्वर्चनमेव परमं श्रेय इति संभाव्य विष्णुसंबद्धमन्त्रान् एव पठन् अर्चनो - त्सवादिक्रियाः कुर्वन् जन्मसाफल्यं प्राप्नोति आस्तिकः। स एव वैष्णवागमः । असौ द्विविधः वैखानसः पाञ्चरात्रेति ।

आगम मन्त्र - तन्त्र - तन्त्रान्तर इति सिद्धान्तभेदेन , चतुस्सिद्धान्त सहितः वासुदेव - सङ्कर्षण - प्रद्युम्न - अनुरुद्ध इति चतुर्भिः विभागैः व्यूहरूपाः ताप - पुण्ड्र - नाम - मन्त्र - याग इति पञ्चभिः संस्कारैः सहितः, अभिगमन - उपादान - इज्या - स्वाध्याय - योग इति पञ्चभिः कालैः प्रतिपादितः, स्थान - आत्म - बिम्ब - पात्र - भूत इति पञ्चशुद्धिसहितः, कर्मा - उत्सव - स्नपन - याग - बलि - शयन इति षड्विधविग्रहैः सहितः। इत्येभिः विविधैः अंशैः संवर्धितः पाञ्चरात्रागमः आगमेषु अद्वितीयं स्थानं प्राप्नोतीति निष्कर्षः।

भगवान् परमात्मा पर - व्यूह - विभव - अन्तर्यामि - अर्चा इति यथा उपदिष्टं तथा विशिष्टाद्वैतदर्शनग्रन्थेष्वपि अस्य तत्वस्य वैशद्यं अवभासते । भगवतः उपदिष्टेऽस्मिन् पाञ्चरात्रागमे व्यूहविचारः कथं प्रतिपादितः ? तस्य स्वरूपं कीदृशं ? इति यथामति पत्रेऽस्मिन् प्रस्तोतुमिच्छामि।

व्यूहरूपाणि

श्रीमन्नारायणः पञ्चधा विभक्तः।

स वासुदेवो भगवान् सृष्टिस्थित्यन्त मुक्तिदः।
आत्मानं च द्विधा चक्रे पुनः केनापि हेतुना ॥
तयोरेको वासुदेवः शुद्धस्फटिकसन्निभः ।
नारायणो द्वितीयस्तु नीलाम्बुदसमप्रभः ॥

संङ्कर्षणो वासुदेवात् तस्मात्प्रद्युम्नसंज्ञितः।
प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूत् सर्व एते चतुर्भुजाः[1]॥ इति

वासुदेव (नारायण) - सङ्कर्षण - प्रद्युम्न - अनिरुद्ध इति विभिन्नाः व्यूहमूर्तयः पाञ्चरात्र पाद्मसहितायां दृश्यन्ते। एताः मूर्तयः क्रमशः एकैकस्मात् समागताः। सर्वा च सृष्टिः गुणाधीना भवति गुणाः तावत् ज्ञान - बल - ऐश्वर्य - वीर्य - शक्ति - तेज इति षड्विधाः भिद्यन्ते । एते गुणाः सृष्टि - स्थिति - संहारान् कुर्वन्ति । एकरूपः अनेकानि कर्माणि कर्तुं अशक्त इति निश्चित्य गुणान् विभज्य मूर्तिषु आपाद्य सृष्टिकर्म करोति परमात्मा नारायणः।

ज्ञानादिगुणसामान्ये वासुदेवः प्रकीर्तितः।
षण्णां गुणानां वैषम्ये वक्ष्यन्ते मूर्तयः क्रमात् ॥
ज्ञानाधिका भवेत् ब्रह्मन् सङ्कर्षणसमाह्वयः।
बले अधिकस्तु प्रद्युम्नस्स्यात् ऐश्वर्येऽनिरुद्धकः[2]॥ इति

ज्ञानादिषड्गुणसमाश्रयः वासुदेवः ज्ञानगुणसमाश्रितः सङ्कर्षणः बलगुणसमाश्रयः प्रद्युम्नः ऐश्वर्यगुणसंयुक्तः अनिरुद्ध इत्येते त्रयः गुणाः एव प्रधानाः भवन्ति।

विभवमूर्तयः तावत् चतुर्भ्यः व्यूहरूपेभ्यः दशविभवरूपाण्यपि समागता आसन् इति पाञ्चरात्र पाद्मसंहिता उपदिशति । यथा इति चेत्

मीनाद्या जज्ञिरे विप्र चतुर्व्यूहाद्यथाक्रमम्। मत्स्यः कूर्मो वराहश्च वासुदेवादजायत ॥
नृसिंहो वामनो रामो जामदग्न्योऽप्यजायत। संकर्षणात्तथा जज्ञे प्रद्युम्नाद्राघवो बली॥
अनिरुद्धादभूत् कृष्णः कल्कीति दशमूर्तयः[3]॥ इति

पाद्मसंहितावचनानुसारं मत्स्य - कूर्म - वराह इति त्रयः विभवरूपाः वासुदेवात् समागता आसन्। अयमंशः समालोचनीयः। एते त्रयः रूपाः जलसंबद्धा एव । **अद्भ्यः पृथिवी** इति श्रृत्यानुसारं पृथिवी इयं जलादेव समुद्भूता । तस्य कारणभूतः श्रीमन्नारायणः। स एव परवासुदेवस्य प्रधानांशभूतः वासुदेवः स एव नारायणनाम्ना प्रसिद्धश्च ।जलादेव सृष्टिः आरब्धा जाता इति उपदेशसर्वस्व एव अत्र प्रतिभाति। सङ्कर्षणः नाम व्यूहरूपात् नृसिंह - वामन - परशुराम इति त्रयः विभवरूपः समागताः इति विचारणीयोऽयम् अंशः। एते त्रयः ओषधिरूपा एव ओषधयः मध्ये स्थिता आसन् ।

[1] पाद्मसंहिता ज्ञानपादः - 2 , 16 - 18

[2] तत्रैव - 2 , 20

[3] तत्रैव - 2, 31-33

Cover Page

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881(Print); IMPACT FACTOR :9.014(2025); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
PEER REVIEWED AND REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL
(Fulfilled Suggests Parametres of UGC by IJMER)
Volume:14, Issue:9(1), September, 2025
Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A
Article Received: Reviewed : Accepted
Publisher: Sucharitha Publication, India
Online Copy of Article Publication Available : www.ijmer.in

प्रद्यम्नात् समागतौ द्वौ श्रीराम - बलरामौ - अन्नरूपौ भवतः। अनिरुद्धरूपात् आगतौ द्वौ कृष्ण कल्किरूपौ । एतौ जीवरूपौ भूतरूपौ च। अनिरुद्धः प्राणिनां सर्वेषां आधाररूप इति विशिष्टाद्वैतदर्शनं सम्यक् उपपादयति। चत्वारः वासुदेव - सङ्कर्षण - प्रद्युम्न - अनिरुद्ध इति व्यूहरूपा एव सृष्टेः आधार रूपाः भवन्ति एतत् श्रुतिसम्मतं[4] वैदिकं सर्वैः मानितं च भवति। असौ प्रधानतमः व्यूहविचारः व्यूहान्तर विचारस्तु साङ्गोपाङ्गम् उपदिष्टः पाञ्चरात्रवाङ्मये ।

मूर्तिभ्यश्च चतुर्भ्यश्च चतुर्विंशतिमूर्तयः।
जायन्ते क्रमशो ब्रह्मन् दीपाद्दीपान्तरं यथा॥
सर्वे चतर्भुजाः पद्मशङ्खचक्रगदाधराः ।
वासुदेवादादिदेवात्प्रथमात् केशवस्तथा ॥
नारायणो माधवश्च जज्ञिरे भूसुरोत्तम ।
सङ्कर्षणाच्च गोविन्दो विष्णुश्च मधुसूदनः॥
त्रयस्ते समजायन्त प्रद्युम्नाच्च त्रिविक्रमः।
वामनः श्रीधरश्चैते जज्ञिरे मुनिसत्तम ॥
अनिरुद्धाद्धृषीकेशः पद्मनाभश्च सुव्रत।
दामोदरश्च तेनेत्थं द्वादशांशाः प्रजज्ञिरे[5]॥

व्यूहरूपेभ्यः व्यूहान्तररूपाणि समागता अभवन्। दीपात् दीपान्तरमिव शाखात् शाखान्तरमिव च व्यूहदेवेभ्यः व्यूहान्तरदेवाः समागताः ज्ञायते। तद्यथा

वासुदेवात् - केशव - नारायण - माधवाः **सङ्कर्षणात् -** गोविन्द - विष्णु - मधुसूदनाः **प्रद्युम्नात् -** त्रिविक्रम - वामन - श्रीधराः **अनिरुद्धात् -** हृषीकेश - पद्मनाभ - दामोदरा एते समागताः अभवन् ।

एतेभ्यः व्यूह - व्यूहान्तररूपेभ्यः चराचरमिदं विश्वं प्रकृतिः विकृतिः सुखं दुःखं त्रयोगुणाः माया आहारत्रैविध्यं अणिमादि अष्टसिद्धयः विशाला पृथ्वी सप्तद्वीपाः सप्तसमुद्राः चत्वारि सरांसि ऊर्ध्वं अधोलोकाः अण्डानि व्यूहलोकाः सर्वं च जगत् समागतं इति सुस्पष्टं अवगम्यते अनेन।

निष्कर्षः

परमात्मा श्रीमन्नारायण एव सृष्टेः कारणभूतः स चासौ सृष्टि - स्थिति - लयानां कारणभूतः मुक्तिं प्रदातुं सर्वान् अनुग्रहीतुं च निधानभूतः ।

---

[4] अद्भ्यः पृथिवी , पृथव्या ओषधयः , ओषधीभ्योऽन्नम् , अन्नात् पुरुषः। तैत्रीय उपनिषन् आनन्दवल्ली (8 - 1)

[5] पाद्मसंहिता ज्ञानपादः - 2, 21-28

Cover Page

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY EDUCATIONAL RESEARCH
ISSN:2277-7881(Print); IMPACT FACTOR :9.014(2025); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286
PEER REVIEWED AND REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL
(Fulfilled Suggests Parametres of UGC by IJMER)
Volume:14, Issue:9(1), September, 2025
Scopus Review ID: A2B96D3ACF3FEA2A
Article Received: Reviewed : Accepted
Publisher: Sucharitha Publication, India
Online Copy of Article Publication Available : www.ijmer.in

पररूपः वैकुण्ठे विराजति। व्यूहरूपः एव सृष्टेः कारणभूतः भवेत् विभवरूपाणां जन्मस्थानं व्यूहरूपमेव भवेत्। अतः सर्वेऽपि आस्तिकाः ज्ञानतत्पराः आगमज्ञाः भगवातः तत्त्वं सुसंसाध्य भगवदनुग्रहतत्पराः भवन्तु इति आशास्य विरमामि विस्तरात्।

ज्ञानं सम्यक् अवेक्षणम्।

आधारग्रन्थाः

अहिर्बुध्न्यसंहिता

अडयार् लैब्ररी अण्ड रीसर्च् सेन्टर् - मद्रास् - 1966

ज्ञानपादसमीक्षणम्

राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम् - तिरुपतिः - 1998

पाद्मसंहिता

पाञ्चरात्रपरिशोधनापरिषत् - मद्रास् - 1974

श्रीमन्नारायणसंहिता

वैदिककल्चर् सेन्टर् - दिल्ली -1990